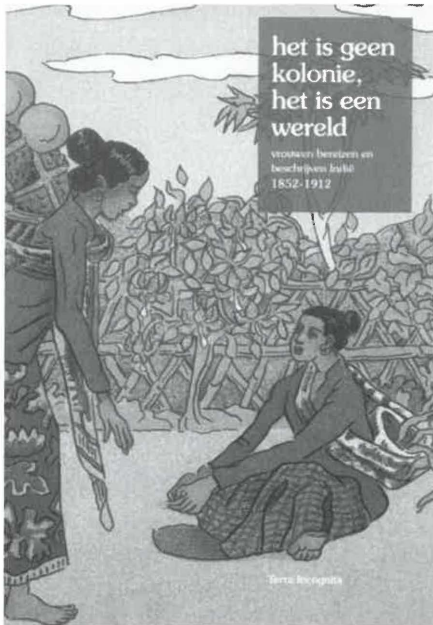

Reisbrieven als bron in de post-koloniale geschiedschrijving

HANS BOSCHLOO

Reisbrieven zijn in het laatste kwart van de 19e eeuw in de z.g. 'postkoloniale geschiedschrijving' herontdekt als bron om de koloniale verhoudingen te bestuderen. De postkoloniale geschiedschrijving begint volgens gebruikers van deze term in 1978 met het verschijnen van het boek *Orientalism* van Edward Said. Volgens Said functioneerden de imperialistische opvattingen, die je bij veel Europeanen in de koloniale tijd aantreft, ook bij Aletta Jacobs, als legitimatie van de koloniale verhoudingen tussen West en Oost.

Historici kunnen door kritisch (taalkundig) tekstonderzoek dit beeld, dat de koloniaal van zichzelf en van de ander heeft, analyseren.

De vele reisbrieven die in de koloniale tijd zijn verschenen vormen een ideale bron voor dit soort onderzoek. Het boek van Said wordt gezien als de aanzet, die navolgers in staat stelt tal van nieuwe visies te ontwikkelen, de 'post-Said standpunten'.

Aletta Jacobs, een imperialistisch feministe

Eén van die post-Said standpunten is dat het internationale feminisme, waarvan Aletta Jacobs deel uitmaakte, niet alleen het imperialistische denken van die tijd weerspiegelde, maar zelf ook actief bijdroeg aan de vorming daarvan door naast de 'white man's burden' een 'white woman's burden' te formuleren. Dat is wat Aletta Jacobs doet in bron 1, als zij de Nederlandse vrouwen in Indië verwijt dat zij 'de zedelijke verplichting die op haar rust' om 'voor hare native-sisters te zorgen' niet nakomen. De historici die deze interpretatie volgen noemen het feminisme van de Eerste Feministische Golf het 'imperial feminism'. Van deze nieuwe interpretatie kun je

zeggen dat hij verhelderend is voor de koloniale verhoudingen, maar ook dat hij sterk gekleurd is door hedendaagse opvattingen. Er wordt geen rekening gehouden met tijd en omstandigheden. Een voorbeeld van de nieuwe benadering is het artikel van Ena Jansen, *Op leiding komt het aan, Aletta Jacobs' reis door Indië*, dat in 2000 verscheen. Zij komt tot de conclusie dat Aletta zeker niet kritiekloos is, maar die kritiek is 'slechts bedoeld om het kolonialisme te verbeteren, niet om het uit te bannen'. Het pleiten voor bijvoorbeeld een opleiding voor Javaanse meisjes wordt in deze benadering geïnterpreteerd als een onderdeel van het 'verwerpelijk' imperialistisch optreden.

Maar stond dit de hervormers die zich in die tijd voor de verbeteringen inzetten wel voor ogen? Hun streven kan ook onderzocht worden als een andere kant van het imperialisme. Bovendien is het maar de vraag of deze hervormingen wel bijdroegen aan het in stand houden van het imperialisme.

Een opvallend feministisch aspect van deze visie is dat vrouwen nu eindelijk, naast mannen, een zelfstandige rol in de geschiedenis krijgen toebedeeld, zij het een negatieve: de vrouw draagt op eigen terrein bij aan het ontstaan van de mythe van de 'white man's burden' en werkt daardoor mee aan het opbouwen van de imperialistische ideologie.

Nationalisme

Het imperialisme van de koloniale mogendheden valt in de negentiende eeuw in de moederlanden samen met opkomend nationalisme en een gevoel van nationale trots op het koloniale bezit. Dat is de achtergrond van opdracht 3. Aan de leerlingen wordt de bewering voorgelegd dat Aletta Jacobs in haar brieven nationalistisch is. Zij moeten met behulp van de bronnen een argument vóór en een argument tégen deze bewering geven.

In de reisbrieven staan talloze passages die uitgelegd kunnen worden als nationalistisch, want Aletta Jacobs doet verslag van de manier waarop Nederland de kolonie bestuurt. De ene keer heeft zij kritiek, de andere keer lof. Bij die loftuitingen toont zij vaak zelfvoldane trots, van de soort van 'Hier wordt iets groots verricht'.

Het is een kwestie van interpretatie in hoeverre je haar daarom een nationalist moet noemen. In de traditionele historische onderzoeksmethode probeert de historicus zijn interpretatie te ondersteunen door de context te gebruiken, binnen de bron (wat staat er rond de aangehaalde passage) en buiten de bron (waar en wanneer zegt iemand iets, met welk doel en in welke omstandigheden).

De postkoloniale benadering voegt daar nog iets aan toe. Er wordt meer op de

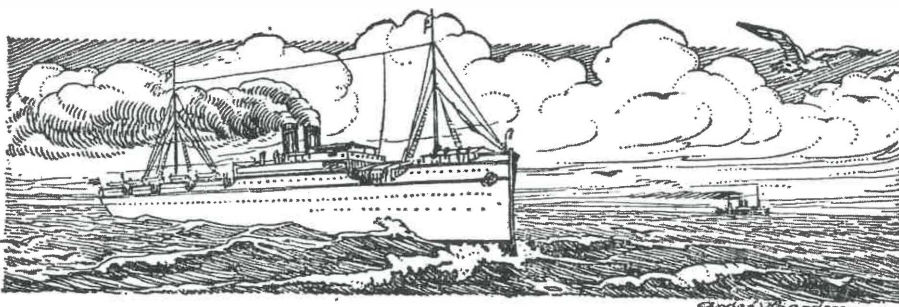
Nederlandse reiziger, die voor een Nederlands publiek schrijft, dit soort vergelijkingen maakt. Het blijft een kwestie van interpretatie als je iemand daarom een nationalist noemt.

Een zwak punt van deze taalkundige manier van onderzoeken is dat zij moeilijk controleerbaar is. Het gaat vaak om algemene constatering over de gehele tekst. In de enkele gevallen waarin een vindplaats genoemd wordt, zodat verificatie mogelijk is, blijkt vaak dat de context de bewering van de onderzoeker niet ondersteunt.

De racistische Aletta

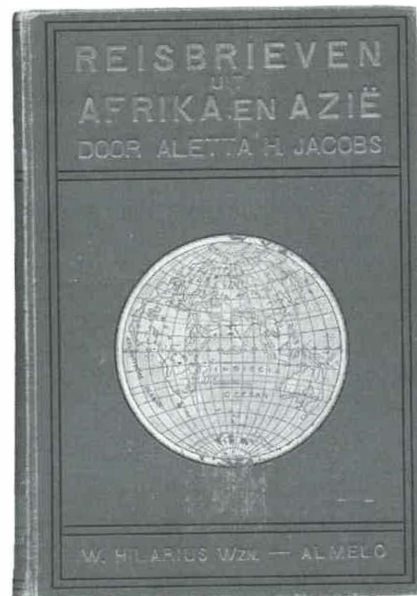
De hernieuwde aandacht voor reisbrieven heeft ook geleid tot de stelling dat de koloniale visie van de Europeanen vaak nogal racistisch is. Ook dat is terug te vinden in opdracht 3. Aan de leerlingen wordt de bewering voorgelegd dat Aletta Jacobs in haar brieven racistisch is. Zij moeten met behulp van de bronnen een argument vóór en een argument tégen deze bewering geven.

Ena Jansen is op dit punt zeer stellig, maar zij baseert zich daarbij vooral op de reisbrieven uit Zuid-Afrika waar Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt ook drie maanden verbleven, voordat ze naar Nederlands-Indië gingen. Zij schrijft over het koloniale racisme van Aletta Jacobs:

manier van zeggen gelet, op een verborgen inhoud, het soort verhaal dat gehouden wordt en de stereotypen die gebruikt worden. Bijvoorbeeld dat Aletta Jacobs de situatie in de kolonie voortdurend vergelijkt met die in Nederland. Bandung doet haar denken aan Baarn en dergelijke opmerkingen. Dit soort bewijsvoering voegt niet veel toe. Het ligt voor de hand dat een

'Nadat Jacobs zich in gloeiende bewoordingen had uitgesproken over raszuivere zwarten en 'halfbloeden' in Zuid-Afrika, kon er bij de Nederlandse lezers geen misverstand meer bestaan over haar standpunt inzake raszuiverheid en rasvermenging. De superioriteit van de Europeanen moest in stand worden gehouden door mensen van gemengd ras negatief tegemoet te treden. Zij

bedreigden immers het koloniale idee van twee gescheiden werelden – één voor de Europeanen en één voor de inheemse bevolking'.

Zo'n duidelijke stellingname doet de vraag rijzen wat de achtergrond is van dit racisme van Aletta en andere feministen van de Eerste Feministische Golf. Met andere woorden: wat is de maatschappelijke context? Blijft de stelling van Ena Jansen houdbaar als men de context erbij betreft? Daarom nu eerst de maatschappelijke context en Aletta Jacobs' plaats daarin.

De rol van de tijd

In de tijd van Aletta Jacobs gebruikte men in discussies over ontwikkelingen in de maatschappij veelvuldig en onbekommerd de term ras. Dit werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door de populariteit van de evolutietheorie van Darwin uit 1859. Zijn theorie verklaart het ontstaan van alle planten- en dierenrassen uit een proces van natuurlijke selectie. Van rassen overleven steeds die varianten die het best zijn toegerust om zich te handhaven als de levensomstandigheden veranderen. De biologische evolutietheorie van Darwin werd vrijwel direct gebruikt om lange-termijn ontwikkelingen op maatschappelijke gebied te verklaren. Maar methodisch is er een groot verschil tussen de biologische versie en de maatschappelijke uitwerkingen ervan. De biologische theorie wordt ondersteund met concreet bewijsmateriaal. Nog steeds is de wetenschap daarmee bezig. De maatschappelijke uitwerkingen van de evolutietheorie zijn veel speculatie-

ver. Zij gaan altijd uit van een veronderstelde maatschappelijke ontwikkeling in het verleden en gebruiken die vervolgens om een (gewenste) hedendaagse situatie als een wetmatig, op biologische evolutie berustend verschijnsel uit te leggen en daarmee het eigen standpunt 'wetenschappelijk' te ondersteunen.

De theorie is heel goed te gebruiken om de bestaande maatschappelijke en koloniale verhoudingen te verklaren en te legitimeren als het resultaat van een natuurlijke ontwikkeling. De gepopulariseerde versie van de evolutietheorie werd gemeengoed. Termen als 'struggle for life', 'race for life' en 'natural selection' zijn vanaf die tijd bekende begrippen.

Maar er ontstond strijd tussen conservatieve en progressieve stromingen over de uitleg van de theorie. In hervormingsgezinde sociaal-liberale kringen stelde men dat de mens de evolutie kon sturen, bijvoorbeeld door specifiek menselijke eigenschappen als rechtsgevoel, altruïsme en solidariteit te benadrukken en te ontwikkelen. Deze 'reform-darwinisten' vonden de andere liberale biologische visie, die de concurrentie tussen soorten de motor van de vooruitgang noemt, niet van toepassing op mensen, omdat zij ratio bezitten. Mensen kunnen hun verstand gebruiken om de ontwikkelingen te sturen.

De evolutietheorie van Darwin leende zich natuurlijk ook uitstekend om de ondergeschikte plaats van de vrouw met biologische argumenten te verdedigen als een vaststaand natuurlijk gegeven. De feministen van de Eerste Feministische Golf hielden zich daarom intensief bezig met de evolutietheorie van Darwin en kwamen met een eigen uitleg daarvan.

Mineke Bosch, die de biografie van Aletta Jacobs schreef, ontdekte in de reisbrieven dat dit ook bij Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt het geval is. Beide dames maken in hun conversatie toespelingen op deze theorieën en kijken naar de bevolking van de koloniën vanuit darwinistisch perspectief: Het ene volk is door omstandigheden verder in ontwikkeling dan het andere, maar dit kan veranderen en daar kan de mens een rol bij spelen.

Linksboven: Chinese studentes.

Rechtsboven: Sing Pey Zung, de Helen Pankhurst van China, in Europese kleding.

Midden: Sing Pey Zung in haar officiersuniform.

Rechtsonder: Vrouwenorkest uit Manilla.

Dit is een van de redenen waarom de reisbrieven doorspekt zijn van racistisch aandoende opmerkingen.

Deze darwinistische achtergrond maakt het moeilijk om te beoordelen wanneer er sprake is van racisme. Darwin zelf geeft weinig aanstoot, want het gaat bij hem bijna altijd over dieren- of plantensoorten. Slechts een enkele keer worden mensen als voorbeeld gebruikt. Dan valt ook het woord ras, maar het blijft voor de moderne lezer een biologische term zonder racistische bijmaak.

Heel anders wordt dit als het gaat om de maatschappelijke uitwerkingen van de evolutietheorie. Dan wordt het winnen van de 'struggle for life' of van de 'race for life', – beide termen worden door Darwin gebruikt –, impliciet of expliciet voorzien van een waardeoordeel. De term ras is dan niet meer neutraal, het 'winnende' ras is in cultureel, fysiek of mentaal opzicht beter dan het andere. Voor de hedendaagse lezer is dat even wennen.

De wetenschappelijke onderbouwing met darwinistische theorieën speelde bij het feminisme van de Eerste Feministische Golf zo'n grote rol dat Mineke Bosch spreekt van het 'wetenschappelijk feminisme', naar analogie van de andere emancipatiebewegingen uit die tijd, het liberalisme en het socialisme, die ook grote nadruk legden op de wetenschappelijke onderbouwing van hun politieke leer.

'Wetenschappelijk feminisme'

Aletta Jacobs werd in haar evolutionaire benadering van de 'vrouwenkwestie' vooral beïnvloed door de Amerikaanse schrijfster Charlotte Gilman en later ook door de Zuid-Afrikaanse schrijfster Olive Schreiner. Van beide schrijfsters vertaalde zij het hoofdwerk op dit gebied.

Om een indruk te geven: Van Charlotte Gilman (eigen naam Perkins) vertaalde Aletta in 1900 *De economische toestand der vrouw, Een studie over de economische verhouding tusschen mannen en vrouwen als een factor in de sociale evolutie* (1898).

Dit werk maakte Charlotte Gilman in 1898 op slag internationaal bekend. Haar interpretatie van de evolutietheorie is een omkering van de gangbare manier van denken in conservatief-liberale kringen. De conservatief-

De reisapieren van Aletta voor de trein Wladivostok - Amsterdam.

liberale theorie benadrukt dat tijdens het evolutionair proces de beschaving toenam naarmate de verschillen tussen mannen en vrouwen groter werden. Gilman ziet dat als een noodzakelijke tussenfase in het evolutionair proces. Volgens haar wordt het hoogste niveau van beschaving bereikt als de maatschappelijke gelijkheid wordt verwezenlijkt. De maatschappelijke evolutietheorie van Gilman is tevens een omkering van het bestaande man-vrouw beeld. De vrouw is volgens Gilman van nature meer mens, een hoger wezen dan de man. Door de eeuwenlange opoffering van de vrouw is de man uiteindelijk een beetje vrouw en daardoor een beetje meer mens geworden. In de conservatieve versies van de maatschappelijke evolutietheorie is de man de drager van de beschaving, bij Gilman juist de vrouw.

Ook bij de theorie van Gilman is het niet eenvoudig om uit te maken wanneer er sprake is van racisme en wanneer niet. Bij Darwin zelf gaat het om natuurlijke selectie in bepaalde omstandigheden. Als vruchtbaar land verandert in een woestijn kunnen bepaalde soorten en mutaties beter overleven dan andere. Daar wordt geen waardeoordeel aan verbonden. Bij maatschappelijke uitwerkingen van de evolutietheorie is dat bijna altijd anders. De theorie van Gilman bijvoorbeeld gaat over de evolu-

tie van 'raseigenschappen' en 'geslachteigenschappen' bij mannen en vrouwen. Die 'natuurwet' geldt voor alle mannen en vrouwen van het 'soort' mens. Daar is nog geen waardeoordeel aan verbonden, behalve dan dat Gilman aanneemt dat de vrouw door haar geslachteigenschappen van nature socialer en altruïstische is en dat vrouwen meer mens zijn en gericht op het in stand houden van het ras dan de man. Maar bij de verdere uitwerking van haar theorie krijgt het woord ras in onze ogen een racistische bijmaak, want dan blijkt dat de witte Angelsaksische en Germaanse volken in de evolutie het verst gevorderd zijn. Zij hebben de trap van beschaving bereikt waar mannen en vrouwen gelijke rechten moeten krijgen, anders kan hun beschaving niet in opgaande lijn verder gaan. Deze redenering leidt tot racistische superioriteitsgedachten als je echt denkt dat deze hogere trap van beschaving een erfelijke eigenschap is geworden, in de genen zit. Rasvermenging is in dat geval uit den boze.

'Wij - zij perspectief'

Deze wetenschappelijke achtergrond van het denken van Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt moet bij het onderzoeken van het al of niet racistisch zijn van hun opmerkingen in aanmerking genomen worden. Het gaat niet aan

om algemene constatering, zoals het feit dat beide dames de inwoners van de kolonie bezien vanuit een 'wij - zij perspectief', dat zij over de inwoners vaak spreken als kinderen, dat zij negerkinderdjes zo schattig vinden e.d., aan te voeren als blijken van een racistische koloniale blik. De onderzoeker mag niet voorbijgaan aan de inhoud en de achtergrond van wat Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt zeggen. Dat blijkt bijvoorbeeld bij het 'wij - zij perspectief' dat herhaaldelijk genoemd wordt als kenmerk van de koloniale blik. Kijkt men naar de context dan blijkt dat het om verschillende 'wij - zij perspectieven' gaat.

In de eerste plaats is het natuurlijk vanzelfsprekend dat een reizigster bij een verslag over de bevolking van een gebied een 'wij-zij perspectief' gebruikt, dat is het perspectief van de waarneemster. Dan is er het wetenschappelijk 'wij-zij perspectief', als beide dames vanuit hun darwinistische visie een analyse geven. Vervolgens is er het klasse perspectief. Zo valt het Ena Jansen op dat Aletta Jacobs in een van de reisbrieven terloops vermeldt dat zij bij aankomst in het hotel in Batavia gingen zitten in de koele voorgalerij van het paviljoen met twee kamers dat voor hen was geboekt, terwijl 'een baboe, die ons gedurende ons verblijf hier is toegevoegd, zorgde voor de ontpakking onzer koffers'.

Die baboe wordt in het reisverhaal verder nergens meer genoemd en dat brengt Ena Jansen in haar artikel *De koloniale stem van Aletta Jacobs (2000)* tot de volgende probleemstelling: 'Hoe kan het dat deze voorvechtster van vrouwenzaken haar 'medezuster' in Indië, - de baboe -, zo over het hoofd zag in haar reisbeschrijving? Hoe is dit te rijmen met het progressieve imago dat we hebben van de feministe Aletta Jacobs? Waarschijnlijk heeft dit te maken met de manier waarop Jacobs keek naar het (voor haar) 'vreemde' Nederlands-Indië. In Jacobs' blik kregen bepaalde mensen en een bepaalde visie voorrang boven anderen.'

Het is een leuke probleemstelling in een artikel dat de koloniale verhoudingen

goed aan de orde stelt, maar doet het recht aan Aletta Jacobs? Waarom zouden de twee reizigers, die veertien dagen verbleven in een paviljoen van een hotel, speciale aandacht besteden aan het personeel dat hen verzorgde? Dat doet een reiziger tegenwoordig ook niet, en toen nog veel minder. Alleen als de bediening ergens niet goed is, zegt Aletta er wat van.

Aletta gedroeg zich in Indië niet anders dan in eigen land. Daar had zij ook personeel, bijvoorbeeld dienstbodes, – misschien in jarenlange trouwe en gewaardeerde dienst –, maar ook dat wordt zelden vermeld. Bij dit ‘wij-zij perspectief’ moet je afwegen of het om koloniale verhoudingen gaat of om standsverschil.

Conclusie

Een taalkundige analyse van de brieven uit Nederlands-Indië laat goed zien hoe de koloniaal keek naar de gekoloniseerde en dat die manier van kijken functioneerde als een bevestiging van zijn recht om daar te zijn en de macht uit te oefenen. Een belangrijk aspect van deze aanpak is dat hij helemaal uitgaat van het ‘fout’ zijn van het imperialisme. Maar in de tijd van het koloniaal imperialisme zag men imperialisme waarschijnlijk vooral als iets positiefs. De meeste mensen waren opgevoed met het voorbeeld van het Romeins imperialisme, dat beschouwd werd als de voedingsbodem voor het ontstaan van een hoge beschaving.

Een ander aspect van deze interpretatie is dat hij iets (neo)koloniaals heeft, omdat hij helemaal uitgaat van het Westers perspectief en de geweldige belangrijkheid van het Westen. De kolonisator heeft deze visie ontwikkeld en daaronder zuchten de inlanders. Misschien pasten de Europeanen zich wel aan aan de dominante cultuur in die gebieden. Om dat na te gaan zou men uit moeten gaan van het perspectief van de gekoloniseerden en van hun zienswijze en invloed. Hun geschiedenis kortom. Maar daarvoor moet men een ander uitgangspunt nemen en waarschijnlijk ook over andere bronnen beschikken.

Samengevat, de taalkundige analyse van de reisbrieven werpt een helder licht op de koloniale verhoudingen gezien vanuit

hedendaags westers perspectief. Zij laat goed de verschillen met onze tijd zien, maar is onvoldoende om na te gaan of een individuele persoon toen racistisch was of meer of minder racistisch dan anderen in die tijd. Om dat te onderzoeken moeten de uitlatingen van de betrokken personen in hun context worden bestudeerd en in de maatschappelijke context van die tijd worden geplaatst.

Zowel bij Ena Jansen als bij Mineke Bosch blijkt dat de brieven van Aletta Jacobs uit Nederlands-Indië daarvoor de minst sterke aanknopingspunten bieden. Het blijft bij bronnen waaruit je argumenten vóór en tégen kunt afleiden. Het sterkste bewijs wordt geput uit de brieven uit Zuid-Afrika. Daarom moeten die bestudeerd worden om uitsluitel te geven of Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt racistisch dachten.

Dat vergt een aparte studie, want in Zuid-Afrika bestond een heel andere situatie. Dat land was net zelfstandig geworden en er was zoveel belangstelling voor vrouwenkiesrecht dat Aletta Jacobs en Carrie Chapman Catt besloten er drie maanden te blijven in plaats van twee.

Een addertje onder het gras was dat de Boerenregering van dat moment beide dames ondersteunde, want verwacht werd dat de invoering van vrouwenkiesrecht de invloed van de stemmen van zwarte en gekleurde mensen, die in de Kaapprovincie al stemrecht hadden, zou verminderen. De meeste Boeren-vrouwen waren echter niet voor vrouwenkiesrecht. Zij vonden dat de vrouwen de mannen bij de stembusstrijd wel moesten steunen, maar zelf kiesrecht uitoefenen vonden ze geen taak voor vrouwen. Aletta Jacobs zou hen moeten overhalen, omdat zij Nederlands sprak. Carrie Chapman Catt richtte zich vooral op de Engelssprekende vrouwen.

Bij de brieven uit Zuid-Afrika rijst de vraag of de Zuid-Afrikaanse regering Aletta Jacobs gebruikte of omgekeerd. In ieder geval wordt Aletta Jacobs alleen al door haar propageren van vrouwenkiesrecht ten koste van de invloed van de gekleurde en zwarte bevolking verdacht van racisme.

Literatuur

Mineke Bosch, *Aletta Jacobs (1854-1929), Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid* (Amsterdam 2005), hoofdstuk VII, 1911-1912 Op wereldreis voor vrouwenkiesrecht, 451-518.

Ena Jansen, ‘Op de leiding komt ‘t aan’, Aletta Jacobs’ reis door Indië, in: Esther Captain, Marieke Hellevoort, Marian van der Klein, *Vertrouwd en toch vreemd, ontmoetingen tussen Nederland en Indonesië* (Hilversum 2000), 195-205.

Ena Jansen, ‘De koloniale stem van Aletta Jacobs’, in: *Lover* (1997), nr 4 p. 10-16 (vertaling Mischa Hoyinck). Een kopie van dit artikel staat op www.iiav.nl/onderwijs

Ena Jansen, “Wij meenden evenwel voor Zuid-Afrika onzen plicht gedaan te hebben.” Die Zuid-Afrikaanse gedeelte van dr. Aletta Jacobs van Amsterdam se Reisbrieven uit Afrika en Azië (1913), in: *Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans*, 4de Jaargang, Nummer 1. Junie 1997. te vinden op <http://academic.sun.ac.za/afrndl/tna/jansen97>

Aletta Jacobs, *Reisbrieven uit Afrika en Azië, benevens eenige brieven uit Zweden en Noorwegen*, deel 2 (Almelo 1913)

Zie voor Charles Darwin: <http://www.literature.org/authors/darwin-charles/the-origin-of-species/chapter-01.html>
In dit werk is na te gaan of Darwin’s theorie racistisch getoonzet is.

Bronnen rondom Aletta Jacobs

‘De koloniale Aletta’ is de vierde aflevering in een serie lesmateriaal over Aletta Jacobs.

‘Aletta Jacobs en de kiesrechtstrijd’ verscheen in *Kleio* 3/2005.

‘Als vrouwen toen de baas waren geweest. Aletta Jacobs en de Eerste Wereldoorlog’ is te vinden in *Kleio* 6/2005.

‘Aletta Jacobs en de ooeveaar’ staat in *Kleio* 1/2006.

De artikelen en bronnen zijn ook te vinden op www.iiav.nl/onderwijs